

דחיית איסורי שבות במקום הפסד ממון*

הרב יוסף ה.

במערכות ההגנה בימינו משתמשים תדיר במכשירים חשמליים מכל הסוגים כגון כלי רכב, מכשירי קשר ופלאפונים למיניהם. ושאלה נפוצה היא מה דין כיבוי מכשירים אלה לאחר גמר השימוש הבטחוני בהם. הבעיה היא במצבים בהם כיבוי המכשירים נחוץ לא לצורך שימושם בשבת אלא להארכת חייהם או חיי המצברים שבהם בעתיד. כלומר, כיבוי שמטרתו היא מניעת נזק או מעמסה מיותרת למכשיר המביא להפסד ממון. בתלמוד מצאנו דוגמאות להיתרים מסוימים במקום הפסד, וכמו כן מביא השר"ע את דעת הרמב"ם להתיר אמירה לנכרי בשבות דרבנן במקום צורך הרבה. ראינו לבאר את הסוגיה בגמרא ואת היחס בין ההיתר בגמרא לבין ההיתר של הרמב"ם, למרות שעקרונית אין קשר לשאלה זו לנושא הבטחוני, כי, כאמור, השאלה היא מצרנית ושכיחה ביותר במצבים של פעילות בטחונית שוטפת. נאמר במסכת כתובות (ס, א):

"תניא נחום איש גליא אומר צינור שעלו בו קשקשים ממעכן כרגלו בצנעא בשבת ואינו חושש. מאי טעמא, מתקן כלאחר יד הוא, ובמקום פסידא לא גזור רבנן. אמר רב יוסף הלכה כנחום איש גליא".

ומפרש רש"י:

"צינור - המקלה מים מן הגג. קשקשים - קשים ועשנים שסותמים ומעכרים אם קילוחו ומימיו יוצאים ומתפשטים לגג ודולפין לכת. כלאחר יד - על ידי שינוי צנולו".

עולה מכאן שהתירו לעבור על איסור דרבנן כדי למנוע הפסד. ויש לברר גדר היתר זה והאם ניתן ללמוד ממנו למצבים דומים.

א. סתימת הצינור - איסור דאורייתא או דרבנן?

נחלקו הפוסקים אם התיקון שהוזכר - הסרת סתימת הצינור - הוא מלאכה דאורייתא אם היה נעשה כדרכו, ורק משום השינוי הוא איסור דרבנן, או שתיקון זה בכל מצב אינו אלא איסור דרבנן. מלשון תוספות בסוגיה (ד"ה ממעכן) משמע שאם היה מתקן כדרכו היה זה איסור תורה. וכן מורה פשט לשון שאר הראשונים (ביביע אומר ח"ה אר"ח סימן לג מביא את כל לשונות הראשונים בקשר לסוגיה שסתימת דבריהם מורה שמדובר על תיקון גמור הנעשה בשינוי). אולם בפני יהושע (בסוגיה שם) כתב:

* מוקדש לרפואת ר' אברהם יעקב בן אסתר

“נ”ל שתיקון זה של הסרת הסתימה אינו אלא איסור דרבנן כיון שאינו מתקן בגוף הצינור אלא מסיר ממנו הקשקשים שאינם חלק ממנו. ולא התיירו אלא במצב זה שאפילו אם היה עושה כדרכו על ידי כלי אין כאן איסור דאורייתא. וכאשר התיקון נעשה כלאחר יד הר”ז “תרי דרבנן” אחד מצד עצם התיקון ואחד מצד דרך עשייתו.”

וכן מפרש הפמ”ג (שלו מ”ז ס”ק ט) בר”ן (לפי גרסתו) שהסרת הסתימה אינה אלא “נראה כמתקן” והרי היא שבות דשבות. ובתלה לדוד (שז ס”ק ה) דחה את פירוש הפמ”ג בר”ן והוכיח שסובר שהתיירו אפילו תיקון גמור אם הוא נעשה כלאחר יד¹.

ומסתבר שמחלוקת זו תלויה במחלוקת הראשונים במימרא הסמוכה (שם בכתובות):

“גונח יונק חלב בשבת מאי טעמא מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו רבנן.”

רוב הראשונים (תוספות שבת עג, ב ד”ה מפרק; רמב”ם שבת ת, ז) פוסקים שחולב בהמה כדרכו חייב חטאת והתיירו פעולה שכדרכה היא מלאכה דאורייתא אם היא נעשית כלאחר יד “במקום צערא” (= חולה שאין בו סכנה). ומסתבר שלשיטתם הוא הדין היתר תיקון הצינור כלאחר יד, שנאמר באותו לשון, מתיחס אפילו לתיקון גמור. וכך משמעות הרי”ף (שבת קמד, ב) להשוות את שתי המימרות. אולם הריטב”א (בשטמ”ק שם בכתובות) מפרש שהיתר “גונח יונק בשבת” מבוסס על כך שקי”ל שההלכה היא שכל חליבה אינה אלא שבות. ומפרש שמה שנאמר בברייתא (שבת צה, ב) שחולב חייב חטאת הוא לדעת רבי אליעזר, וחכמים בברייתא חולקים אף על זה (כפירוש ר”ח שם), והלכה כחכמים. וכן מסקנת הרמב”ן (שבת קמד, ב). ולדעת הריטב”א מה שהתיירו הוא פעולה שאינה אלא שבות אם היא נעשית כלאחר יד. אבל פעולה שיש בה איסור דאורייתא לא הותרה אפילו כלאחר יד אפילו לחולה שאב”ס. ואם כן קל וחומר שבמקום הפסד אין סברה ואין מקור להתיר אלא תיקון דרבנן כשהוא נעשה כלאחר יד כדעת הפמ”ג.

אם כן לפירוש הפמ”ג גדר ההיתר הוא שבות דשבות במקום הפסד, והרי זה הרחבה של מה שפסק הרמב”ם (ו, ט, וע”ש בעירובין סז, ב לפירוש הרי”ף):

“דבר שאינו מלאכה ואינו אסור לעשותו בשבת אלא משום שבות מותר לישראל לומר

לגוי לעשותו בשבת, והוא שיהיה שם מקצת חולי, או צריך לדבר הרבה או מקום מצוה.”

כי הרמב”ם מתיר “שבות דשבות” בשבות של אמירה לנכרי (שהוא קל יותר משבות אחר לפירושים האחרים שם בסוגיה בעירובין) ואילו בצינור במצב הפסד התיירו “שבות דשבות” על ידי ישראל. ואילו לפשט לשון תוספות והראשונים גדר הדין הוא אפילו “חד

1 טעם הדבר שתיקון זה של הסרת הסתימה הוא תיקון דאורייתא אף על פי שאינו מתקן את גוף הצינור מפרש היביע אומר (ח”ה או”ח, לג) שהוא משום שבמחובר לקרקע אפילו בנין כל שהוא חייב ואין צורך בתיקון חשוב. ובשש”כ כתב (פרק יד הערה ט) שמדובר בסתימה המבטלת את שם הצינור ממנו, כי הצינור הוא חריץ אופקי ובסתימת הקשקשים הוא נעשה שווה לקרקע.

דרבנן², דהיינו - פעולה שהיא מלאכה דאורייתא כאשר היא נעשית בשינוי ואסורה משום שבות התירו במקום הפסד.

ב. השלכת ענין זה למקרים אחרים

הרמב"ן (שבת קל, ב) כותב (וכן כתב המגיד משנה על דברי הרמב"ם הנ"ל בפ"ו ה"ט):
"וכך מצינו בקצת מקומות שאמרו במקום פסידא לא גזור רבנן, כי ההוא דצינור במסכת תרומות, ובשאר מקומות אין אנו מתירים כל שבות במקום פסידא ואין אומרים בדברים הללו זו דומה לזו".

כוונת הרמב"ן בדברים הללו מצריכה עיון: האם רצונו לומר שאין לדמות מקרים זה לזה ואין ללמוד כלל מהיתר צינור שעלו בו קשקשים למקום אחר ואין לך בו אלא חידוש, כי דווקא במקום זה ראו חכמים להתיר ולא במקום אחר, או כוונתו שאין לדמות איסורי דרבנן זה לזה כי שבות מסוימת ראו חכמים מקום להתיר ולא שבות אחר? אם כצד האחרון ניתן על כל פנים ללמוד ששבות כלאחר יד שהתירו בצינור שעלו בו קשקשים יתירו (שבות זו) בכל מקום שיש בו הפסד. וכך משמע מדיוק לשונו "אין אנו מתירים כל שבות" ולא כתב "אין אנו מתירים שבות במקום אחר", משמע שרצונו לומר שאין לדמות שבות לשבות ולא שאין לדמות מקרה למקרה. וכך משמע מלשון הריב"ש (סימן שפז) שאכן למדנו מדין זה של צינור להקל ביחס לשבות כלאחר יד אך אין להקיש מכך לשבות אחר.

הר"ן (שבת קמד, ב) שואל מדוע התירו כאן איסור שבות במקום הפסד ואילו בדליקה אסור לכבותה אף על פי שאין האיסור אלא שבות לפוסקים כר"ש שמלאכה שאינה צריכה לגופה פטור. ומיישב בשתי דרכים: א. שבשבות של מלאכה שאינה צריכה לגופה החמירו כי לא יבדילו בין כיבוי לכיבוי, ואם נתיר יבואו לטעות ולכבות אפילו במצב שיש בכיבוי מלאכה דאורייתא, ולכן אסרו לכבות אפילו על ידי נכרי שמא יביא הדבר לכיבוי על ידי ישראל מתוך בהילותו. ב. שהקלו במקום הפסד דווקא בשבות של כלאחר יד ולא בשבות אחר. משמע שפשוט לר"ן שהיתר זה של תיקון כלאחר יד לא נאמר בצינור בלבד אלא הוא הדין בכל מצב של הפסד. אלא שבתירוץ ראשון נוקט שלא דווקא שבות כלאחר יד אלא הוא הדין כל שבות, מלבד מלאכה שאינה צריכה לגופה ומלבד כשיש חשש שמתוך בהילותו יבוא לעשות באופן אחר. ובתירוץ שני נוקט שההיתר הוא דווקא בשבות כלאחר יד וכמו שכתב הריב"ש (לעיל)².

2 וכתב התהלי"ד שודאי לא קיימא לן כתירוץ הראשון של הר"ן להתיר כל שבות דהיינו "חד דרבנן" במקום הפסד, ורק מצאנו (סימן שז, סעיף יט) שבמקום הפסד התירו לומר "כל המציל אינו מפסיד" דהיינו בדרך רמז, ולא התירו אמירה לנכרי מפורשת אף על פי שאינה אלא שבות (כלומר, אפילו במצבי הפסד שאינו בהול בהם).

ומקשה המנחת יצחק (ח"ז סימן יט) אם נאמר שהר"ן מפרש כתוספות שהיתר כלאחר יד בצינור הוא אפילו בפעולה שכדרכה אסורה מהתורה ואין כאן אלא "חד דרבנן" מחמת השינוי, אך יכול הר"ן לומר בתירוצו השני שבשבות כלאחר יד הקלו יותר מאיסור דרבנן אחר ואפילו יותר מכיבוי דליקה על ידי נכרי, הרי לענין חולה מפורש בר"ן להיפך. כי מפורש בגמרא (שבת קכט, ב) שחולה שאין בו סכנה התירו לו אמירה לנכרי לעשיית כל צרכיו ואילו במלאכה על ידי שינוי מסתפק הר"ן אם התירו (באותו מקום בשבת בד"ה גרסינן), ורוצה לומר בדרך אחת שהתירו על ידי שינוי רק אם אי אפשר על ידי נכרי. ואם כן אמירה לנכרי קלה יותר משבות כלאחר יד. ולכן מסקנת המנחת יצחק היא שהפירוש כר"ן הוא כפמ"ג שהתירו בצינור דווקא שבות דשבות ועל זה כותב הר"ן ששבות דשבות בכלאחר יד קלה יותר מאמירה לנכרי כדרכו³. ונראה לי שאפשר ליישב קושייתו ולומר שחולה שאין בו סכנה ראו חז"ל להתיר דווקא אמירה לנכרי יותר משבות אחר על ידי ישראל. כי סתם חולה נצרך להרבות פעולות וכלשון הגמרא "כל צרכי חולה", ולכן לא רצו להתיר על ידי ישראל שמא יבוא לטעות בפעולה אחת או שמא תהיה שבת קלה בעיניו והעדיפו שהכל יעשה על ידי נכרי. ועוד: כאשר התירו על ידי נכרי התירו שבות אחת ואם היו מתירים כל פעולה על ידי שבות דישאל היינו מתירים איסורים רבים (ויש לפלפל בסברה זו)⁴ לעומת זאת בהיתר במקום הפסד הרי מדובר על פעולה בודדת שנדחית באופן חד פעמי. וכאן אפשר לומר שראו חז"ל להתיר דווקא על ידי שינוי שיהיה היכר גדול שההיתר הוא על ידי הדחק, וכמו שכתב רש"י (פסחים סו, ב ד"ה שיש) שבשבות כלאחר יד קל משאר שבות "דכל כלאחר יד לא שכיחא". ולא הקלו בשבות אמירה לנכרי שיש לחשוש בה יותר "דאתי למיסרך" ויבואו להקל בה גם כאשר אין הפסד.

ההגהות מרדכי (פרק במה טומנין סימן תנח) מביא בשם רבינו ברוך את שאלת הר"ן למה לא התירו לכבות דליקה על ידי נכרי במקום פסידא כשם שהתירו שבות במקום הפסד בצינור ובמקומות אחרים. ומתרץ שלא התירו שבות במקום הפסד אלא כשיש חשש שאם לא נתיר יבוא לאיסור חמור יותר כגון בצינור, שאם לא נתיר כלאחר יד

3 ולפי מה שכתב לעיל אין תירוץ זה מספיק, כי אם מדובר בצינור בשבות דשבות מסתבר שגם במימרא הסמוכה בדין גונח היונק חלב גם כן מדובר על שבות דשבות, והרי על גונח עצמו כותב הר"ן שעדיף על ידי נכרי. ואם כן הדרא קושייה לדוכתה מה ראה בגונח להקל יותר בנכרי ובצינור להקל יותר בכלאחר יד.

4 שיש מקום לטעון שאמירה לנכרי נאסרה מטעם שליחות ולכן כשהנכרי עושה פעולות שונות בצינוי ישראל הרי אלה גם איסורים חלוקים. אך אין זה פשוט שאסרו מטעם שליחות כמו שמשמע קצת משיטת התוספות ברי"מ (ג, א ד"ה חסום). ואפילו לשיטת רש"י שם יש לומר שהאמירה היא איסור עצמאי כעין מצוות שביטת בהמתו ועבדיו, או, כלשון רש"י [ע"ז טו ד"ה כיון] משום ממצוא תפצך, ואכמ"ל. ויתכן שאמירה לנכרי בחולה שאב"ס היא בגדר "הותרה", אולם מהמג"א (סימן שכת ס"ק יא) לא משמע כך.

יבוא לתקן כדרכו⁵. ואילו לענין כיבוי הסברה הפוכה: אם נתיר לכבות על ידי נכרי ההיתר יביא לכך שמתוך בהילותו יכבה בעצמו וכדברי ההגהות מרדכי "שהאש דרכה להבהיל לכל בעלי הממון כשהוא מתקרב". (בביאור הלכה סימן שלב מבאר את החילוק בין דליקה למצבים אחרים שבדליקה יש צורך בכוחות הצלה מרובים, וגם אם נתיר על ידי נכרי יתכן שמאמצי הנכרי לא יספיקו ויבוא הישראלי לעוזרו. אבל במקומות אחרים שהפתרון הוא בעשיית פעולה אחת, אם יתירו על ידי נכרים או על ידי שינוי כבר אין שום צורך לחילול שבת נוסף כי תיפתר בכך כל הבעיה, ואם כן על ידי ההיתר רק נרויח שלא יבוא ליכשל באיסור חמור). אם כן ההגהות מרדכי אינו מחלק עקרונית בין שבות כלאחר יד לשבות אחר, אלא היתירו אם יש חשש שיבוא לאיסור חמור יותר ועל ידי שנתיר לו איסור קל ינצל ממנו.

לסיכום, משמעות הראשונים היא שהיתר זה של צינור שעלו בו קשקשים אינו היתר מקומי המוגבל למקרה זה בלבד אלא למדים ממנו להתיר בכיוצא בו. לרמב"ן לריב"ש ולתירוץ שני של הר"ן ההיתר הוא דווקא בשבות של כלאחר יד ולא בשבות אחר. לשיטת הפמ"ג הכוונה שהיתירו כלאחר יד בפעולה שגם אם נעשית כדרכה אינה אסורה אלא מדרבנן. וכן מצאנו היתר זה עצמו, דהיינו, עשיית פעולות שבות בשינוי, במקום מצוה (שבת קלג, א) ובמקום צערא (ציפורן שפרשה רובה תולשה בידו - שבת צד, ב). ולשיטת התהלה לדוד ומשמעות פשט לשון הראשונים אפילו פעולה שכדרכה דאורייתא מותרת בשינוי כלאחר יד במקום הפסד. ולהגהות מרדכי היתירו כל שבות כאשר יש חשש שאם לא נתיר יבוא לידי איסור חמור דאורייתא⁶.

5 לשון הגמרא בצינור היא "ממעכן ברגלו בצנעא בשבת ואינו חושש". ויש להעיר שמלשון הגמרא המוסיפה "ואינו חושש" משמע שלא מדובר בפעולה אסורה שהתירוה משום חשש גדול יותר אלא בקולה הראויה מצד עצמה שבכ"ג לא אסרו כמשמעות שאר הראשונים וכמשמעות הלשון בגונח (עיין לקמן הערה) וצ"ע.

6 ויש להסתפק האם היתר זה של הגמ"ר שמקורו בגמרא (בדף קג) להתיר איסור דרבנן שלא יבוא ליכשל בדאורייתא נאמר דווקא בממון של אדם פרטי או ממון אחרים שתחת אחריותו שבו אדם בהול יותר על הפסדו, אך בממון משותף לציבור גדול "קידרא דבי שותפי לא חמימי ולא קרירי" ואין אדם בהול עליו כל כך. או שלא פלוג בין ממון לממון כשם לא מצאנו שחילקו בהיתר זה בין אדם בהול עליו כל כך. או שלא פלוג בין ממון לממון כשם לא מצאנו לכאורה. ומה גם שהפסד גדול לממון ציבור יכול להביא לתוצאות חמורות של היזק דרבים וחשיפה לסכנות בטחוניות אם מדובר ביישובי ספר.

ג. עשייה כלאחר יד במקום הפסד

בשר"ע (סימן שלו) הובא דין צינור אך לא מצאנו ניסוח של היתר כללי לעשייה כלאחר יד במקום הפסד. ורק בשבות של אמירה לנכרי במלאכה דרבנן סותם השר"ע (שז, ה) תחילה כדעת הרמב"ם להתיר במקום "צורך הרבה" ואחר כך מביא דעת החולקים בשם יש אוסרים. ובמג"א (שם ס"ק ז') מביא את דיעות הראשונים בענין היתר שבות במקום הפסד, ומסקנתו "לכן נ"ל דבמקום הפסד גדול יש להתיר שבות על ידי עכ"ם אפילו כדרכו ושבות על ידי ישראל שלא כדרכו, אבל בלא"ה אין להקל כלל". ובכוונת דבריו "שבות על ידי ישראל שלא כדרכו" נחלקו הפוסקים כשם שנחלקו בפירוש הגמרא. התהילה לדוד (שם) מפרש ש"לא כדרכו" הוא הוא השבות, כלומר, מדובר בפעולה האסורה מדאורייתא כדרכה שהיא שבות כאשר נעשית שלא כדרכה, כמשמעות הראשונים שהיתר תיקון צינור כלאחר יד נאמר אפילו בתיקון האסור מדאורייתא. ובמנחת יצחק (ח"ז, יט) נוטה לפרש שהכוונה לפעולה שהיא שבות כדרכה ונעשית שלא כדרכה שהרי זה "תרי דרבנן" וכשיטת הפרמ"ג. וכן מפרש בשר"ע הרב (שז, יב).

והנה המג"א מדייק ומגביל למעשה את ההיתר דווקא במקום הפסד גדול ולא בהפסד שאינו גדול. לגבי ההיתר על ידי נכרי הגבלה זו נובעת ממחלוקת הראשונים. לדעת הרמב"ם כשם שהתירו אמירה לנכרי בפעולה של שבות למצות מילה הוא הדין לכל המצוות ולכל צורך גדול. ולדעת הרמב"ן וסייעתו דווקא למילה התירו ולא למצוה אחרת ולא במקום הפסד אפילו הפסד גדול, ולכן מכריע המג"א לסמוך על הרמב"ם דווקא במקום הפסד גדול. אך בשבות שעל ידי ישראל שלא כדרכו הרי הוא מפורש בגמרא לענין צינור שעלו בו קשקשים להתיר במקום הפסד. ואם כך נשאלת השאלה מה כוונת המג"א שיש להתיר דווקא במקום הפסד גדול? ונראה שסובר המג"א שלדעת הגהות מרדכי שהתיר שלא כדרכו כדי שלא יבוא לתקן כדרכו - מחשש שמתוך בהילותו לא יעמוד בנסיון ויבוא לחלל שבת בדאורייתא - יש לומר שחשש זה שייך דווקא במצבי הפסד מיוחדים, דהיינו, בהפסד שהוא חלק ניכר מרכושו של אדם כגון ההפסד בדליקה או הפסד כיסו. אבל הפסד רגיל המזדמן לפרקים גם בימי החול אין לומר בו אדם בהול על מעונו במידה כזו שיבוא לחלל שבת למניעת ההפסד. ואם כן חושש המג"א לחומרה להגהות מרדכי שאין להתיר בכל הפסד ולכן לא הקל אלא במצב של הפסד גדול, אך לא פסק כדעה זו לקולה ולכן בכל מצב אין להתיר אלא שבות כלאחר יד כדעת רוב הראשונים ולא שבות אחר.

הרמ"א (שא, לג) מביא שיש מתירים במקום הפסד להוציא מעות לרשות הרבים כלאחר יד דהיינו לתופרם בבגדו. ובב"י מביא שני טעמים להיתר: א. שלא יבוא ליד איסור דאורייתא כשם שהתירו למי שהחשיך לו בדרך (קנג, ב) למסור לנכרי שלא יבוא להעביר ד"א ברה"ר, והיינו כדעת הגהות מרדכי שיש להתיר איסור דרבנן מחשש שיבוא ליכשל בדאורייתא [ומצאנו שהתירו שם (קנג, ב) גם ציור של כלאחר יד]. ב. שבזממה"ז

אין לנו רה"ר דאורייתא ואם כן יש להתיר שבות הנעשה כלאחר יד במקום הפסד, ומשמע שברה"ר דאורייתא לא היינו מתירים הוצאה כלאחר יד במקום הפסד אלא אם כן נבוא לדון מצד החשש שיבוא לידי איסור דאורייתא⁷.

ד. סיכום

1. עשיית פעולות בשבת במקום הפסד

להלכה נראה שבמצב של חשש להפסד גדול של חלק ניכר מרכושו (כגון חשש נזק לענף שלם ביישוב שיתופי) ודאי אפשר לסמוך על התהילה לדוד ולהתיר אפילו פעולה שכדרכה אסורה מהתורה אם נעשית כלאחר יד. כי הרי לשיטת הגהות מרדכי ודאי התירו בכהאי גוונא כדי שלא יבוא מתוך בהילותו לעשות כדרכו ולעבור על איסור דאורייתא. ואף על פי שהרבה ראשונים חולקים על גדר זה וסוברים שהיתר זה, הנאמר בגמרא לגבי מי שהחשיך לו בדרך וכיסו בידו (קנג), אינו תקף בכל מצבי הפסד, ומחלקים בין הפסד בידיים להפסד הבא ממילא (שיטת הרמב"ן) או בין מצב שאינו בהול למצב בהול בהפסד הבא פתאום שאז אין להתיר (שיטת הר"ן שם). אך בשבות כלאחר יד, הרי המשמעות הפשוטה של לשון הראשונים היא כהה"ל להתיר במקום הפסד מצד שהקלו בשבות זה. על כל פנים למניעת הפסד גדול ונזק כבד ודאי שאפשר לסמוך ולהתיר כלאחר יד. ועוד: הרי השו"ע סותם כדעת המרדכי (סימן שלב) ומתיר אמירה לנכרי במקום הפסד כדי שלא יבוא לעשות בעצמו אפילו במצב של הפסד ממילא, ואפילו במצב שאדם בהול (ולא כשיטת הרמב"ן והר"ן כמו שכתב רע"א ובה"ל שם). וכשיש שתי אפשרויות למניעת הפסד; אמירה לנכרי מפורשת לעשיית המלאכה כדרכה או כלאחר יד על ידי ישראל, יהיה נפ"מ בין הגהות מרדכי לשאר הראשונים. להגהות מרדכי שאינו מחלק בין שבות כלאחר יד לשבות אחר חזרנו לכלל הפשוט שאמירה לנכרי קלה משבות אחר (לענין חולה שאב"ס כמה שכתב לעיל, ולענין צער בע"ח בסימן שה"כ, ולענין ההיתר במקום מצוה על כל פנים במצוות יישוב ארץ ישראל). אולם לשאר הראשונים (הרמב"ן המ"מ הר"ן והריב"ש) דווקא שבות כלאחר יד התירו במקום הפסד ולא שבות אחר כולל אמירה לנכרי (וכמו שהסברנו לעיל כיון שמדובר בפעולה חד פעמית ובצנעא).

ובמצב שלא מדובר בנזק כבד כל כך שיש לחשוש שיבוא לידי איסור דאורייתא אלא בהפסד המצוי לפרקים, אם מדובר בעשיית פעולה האסורה מדרבנן כלאחר יד נראה שיש להתיר אם ההפסד הוא גדול. כי אף על פי שלהגהות מרדכי לא מצאנו מפורש

7 אולם יש לדחות שדוגמה זו חמורה מצינור, כי הבעיה לא נולדה בשבת אלא היתה קיימת כבר בערב שבת ולכן אין לדחות אלא במצב של שבות דשבות. ועוד שיש דיעות בראשונים שמצב זה של מעות תפורים בבגדו אינו נחשב שינוי שכך דרכם של עוברי דרכים. אולם לא הוזכרה דיעה זו בשו"ע.

היתר בכה"ג, אך הרי לשאר הראשונים לא מצאנו שתלו את ההיתר בצינור בחשש שיבוא לידי איסור דאורייתא. ועוד: הרי מצאנו היתר זה של עשיית שבות כלאחר יד מפורש בגמרא במקומות אחרים (במקום מצוה ובמקום צערא - קלג, א; צד, ב) ואפילו הגהות מרדכי יש לומר שלא החמיר שאין להתיר כלאחר יד אלא מחשש איסור דאורייתא אלא ב"חד דרבנן". אבל כלאחר יד בשבות אולי יודה להתיר, ואפילו בפעולה שהיא ספק דאורייתא ספק דרבנן כגון כיבוי⁸ (שהיא מלשאצל"ג החמורה יותר מדרבנן אחר ולרמב"ם חייב עליה) או יצירת מעגל חשמלי (במקום שאין פסיק רישא דניחא ליה בהדלקת נורות) נראה שיש לצדד להתיר כלאחר יד מאחר ופשטות לשון הראשונים מורה להתיר כלאחר יד במקום הפסד בכל פעולה⁹. ולכן כיבוי כלי רכב¹⁰ או מכשירים שהשתמשו בהם בשבת לצורכי בטחון מותרת כלאחר יד כדי למנוע הפסד ממונ משמעותי. וזאת אפילו אם לא נדון מצד ההיתר "שלא תהיה מכשילם לעתיד".

אולם פעולה שהיא ללא ספק מלאכה דאורייתא, להתירה כלאחר יד למנוע הפסד כשאינן חשש שאדם בהול על ממונו (כגון בנזק לחלק קטן מענף כלכלי במשק) ואי אפשר לצרף את דעת הגהות מרדכי, צריך עיון להלכה אם יש מקום להתיר, שהרי לא התירו הוצאת מעות לרה"ר כלאחר יד אלא מצד שבזמה"ז אין לנו רה"ר דאורייתא. אלא אופן ההיתר המחוויר הוא על ידי רמז לנכרי מדין "כל המכבה אינו מפסיד" (כתובות סט, ב) כמו שפסק השו"ע (שז, יט).

וכל ההיתר הנ"ל דהיינו כלאחר יד ישראל במקום הפסד נאמר דווקא לגבי הפסד שאי אפשר היה לתקנו מערב שבת. אבל מצב של הפסד ידוע מראש, אמנם יש מתירים בכה"ג שבות דשבות על ידי נכרי כפשטות לשון הרמב"ם (עין שו"ת מלמד להועיל או"ח ח"א סימן ס' ולא כפשט המג"א הנ"ל) אבל על ידי ישראל לא מצאנו זכר היתר אלא כעין צינור שהבעיה נולדה בשבת. כי היתר זה הוא בגדר "דחוייה" לכל השיטות ולא "הותרה".

2. אופן הפעולה - כלאחר יד

לגבי אופן עשיית הפעולה כלאחר יד נראה שיש להשתדל לעשות את השינוי המירבי האפשרי כגון בפיו וברגלו כדוגמאות שהוזכרו בסוגיה, ולא להסתפק בשינוי של "אחר

8 צ"ע אם יש איסור כיבוי בגז, וכן בחשמל (אם לא משום סותר כדעת החזו"א).
9 כאשר לא מדובר במלאכה דאורייתא יש מקום לצדד שיש להעדיף נכרי על כלאחר יד כיון שבנכרי דעת הרמב"ם מפורשת להתיר באופן כללי שבות דשבות במקום הפסד, ואילו היתר כלאחר יד לא הוזכר מפורש כהיתר כללי. ומצד שני יש מקום לצדד להעדיף כלאחר יד כי שיטת הרמב"ן וסייעתו היא שאין להתיר אלא שבות כלאחר יד במקום הפסד ולא שבות אחר ואין מדמים שבות לשבות (ובפעולה דאורייתא כבר כתבנו שאין מי שמתיר שבות אמירה לנכרי אלא הגמ"ר לשיטתו).

10 לפעמים אין בכיבוי כלי רכב אלא משום מניעת הבערה.

יד" (שבת צב, א) כפשוטו למרות שאף הוא נחשב שינוי שלא כדרכו שאין בו אלא משום שבות. והלשון בצינור "ממעכן ברגל" הוא דווקא שעל כל פנים לכתחילה יש לעשות שינוי גדול, וזאת משתי סיבות:

א. קשה לדקדק מה הגבול המדויק של פעולה בשינוי, וישנם דרכים שבמלאכה אחת הם שינוי ובמלאכה אחרת אינם שינוי (כגון שמאל, הכותב בשמאלו פטור והמוציא או התולש בשמאלו חייב).

ב. כדי שיהיה היכר גדול לעושה ולא תהא שבת קלה בעיניו, ושיהיה "מילתא דלא שכיחא" כלשון רש"י (פסחים סו, ב ד"ה שיש). אך מצד שני מצאנו היתר כלאחר יד בשינוי קטן במשנה (שבת קלג, א) "אם לא התקין מע"ש כורך על אצבעו ומביא" ולא אמרו כורך על רגלו שהוא לכאורה שינוי גדול יותר. ויש לומר כיון שהוצאתו שם נראית דרך מלבוש כמו שמפרש רש"י שם (ד"ה כורך), לא חייבוהו לעשות שינוי גדול יותר. ועוד יש לומר שכאשר מדובר בפעולה שודאי אינה אלא איסור דרבנן הסתפקו בשינוי קטן שאין חשש שיבוא ליכשל דאורייתא, אך כאשר מדובר בפעולה שיכולה להיות איסור דאורייתא כגון בצינור וגונח לרוב השיטות, או במחמר (בסוגיא פסחים סו, ב), או הבאת כלי עם שמן ליולדת דרך רה"ר (שבת קכח, ב) החמירו לכתחילה לעשות שינוי גדול. ובכורך על אצבעו מדובר בהבאה מחצר אחרת או מכרמלית ולא מרה"ר (מ"ב שלא ס"ק ל') ולכן הסתפקו בשינוי קל. מכל מקום בדיעבד כשאי אפשר בשינוי גדול נראה שהתירו כל כלאחר יד. וכן סתמו ב - "היתה חבילתו מונחת לה על כתיפו" (שבת קנג, ב) - ואמרו "דזריק" לה כלאחר יד כי במצב של בדיעבד יש לומר שהתירו כל כלאחר יד.

3. כלאחר יד - בצנעה

בהיתר צינור שעלו בו קשקשים אמרו בברייתא ממעכן ברגלו בצנעה. ומקשים תוספות (ד"ה ממעכן) הרי קי"ל כל מקום שאסרו חכמים מפני מר"ע אפילו בחדרי חדרים אסור. ומתרצים שדין זה נפסק להלכה דווקא אם החשד הוא שישברו שעבר על איסור דאורייתא. אך כאן שחשד הרואים אינו אלא על עשיית איסור דרבנן של כלאחר יד הקלו בצינעה. הר"ן בביצה (דף ט). לעומת זאת מתרץ שכאן שהתירו שבות במקום הפסד היה ראוי להתיר אפילו בפרהסיה כי נדחה איסור מראית עין מחמת ההפסד כשם שנדחה עצם השבות של כלאחר יד. אלא החמירו חכמים לעשות בצנעה למעט את החשד במידת האפשר. ובשבת (קמד, ב) מוסיף הר"ן ואומר שאין כאן חשש מראית עין כלל כי הרואים יאמרו שמתקן כלאחר יד במקום הפסד, ואכן כך הדבר שהתירו שבות זו במקום הפסד. ומשום כך מסיים הר"ן שנראה שאם אי אפשר לעשות בצנעה מותר אפילו בפרהסיה. ובביאור הלכה (שלו ס"ט ד"ה בצנעה) כותב ששאר הראשונים חולקים על הר"ן וסוברים שהעשייה בצנעה הוא לעיכובא בהיתר. אולם המג"א (הנ"ל שז"ק ז') כאשר מביא את ההיתר באופן כללי להתיר במקום הפסד גדול שבות על ידי ישראל

שלא כדרכו לא הזכיר תנאי זה שיעשה דווקא בצנעה. ונראה שלהגהות מרדכי שסיבת ההיתר היא שלא יבוא לאיסור חמור לתקן מסתבר שהתנאי של צינעה אינו לעיכובא אלא ראוי להתיר אפילו בפרהסיה מטעם זה. וכן במי שהחשיך שנותן כיסו לנכרי לא הוזכר שצינעה היא לעיכובא, ואדרבה ההיתר במי שחבילתו על כתיפו שרץ בו עד שמגיע לביתו (קנג, ב) הוא ציור של פרהסיה. אם כן מוכח שלגדר של ההגהות מרדכי "צנעא" אינו אלא לכתחילה. וכן לשיטת הפרמ"ג שהיתר כלאחר יד הוא בשבות מטעם שבות דשבות יש מקום לומר שחשש מראית עין אינו מעכב, על פי מה שכתב בנודע ביהודה (תנינא או"ח סימן כט) שבמקום שכל החשד הוא שיאמרו שעבר על שבות דשבות יש לומר שאין חוששין למר"ע. והראשונים שמשמע מדבריהם שהסרת חשש מרעית עין הוא לעיכובא בהיתר יש לומר שסוברים כהל"ד שמדובר על היתר "חד דרבנן" מצד שהקלו בשבות כלאחר יד, ולכן סוברים שלא הקלו בשבות זה אלא כשהוא בגפו ואין אתו חשש מרעית עין. ולכן אין היתר אלא בצנעה.

סיכום הלכתי:

- א. במקום הפסד ממוני גדול נראה שיש לסמוך על המקילים לעשות מלאכה דאורייתא בשינוי.
 - ב. במקום הפסד רגיל נראה שאפשר להתיר איסור דרבנן בשינוי, זה כולל היתר עשיית מלאכה שאינה צריכה לגופה בשינוי (ואפילו בפרהסיה כשאי אפשר בצנעה). לכן יהיה מותר לכבות כלי רכב (שהופעל בהיתר) בשינוי במקום הפסד רגיל (בכל מקום, ולא דווקא בישוב ספר).
 - ג. שריפת עסק או בית נחשב להפסד ממוני גדול וניתן, למשל, להפעיל בשבת גנרטור או משאבת מים בשינוי.
 - ד. לגבי צורת השינוי - לכתחילה צריך כלאחר יד בשינוי גמור, למשל, על ידי הרגל (מה שרגילים לבצע בידיים). ובדיעבד אפשר בשינוי קל - על ידי המרפק, למשל.
- (הערה: לגבי הגדר של הפסד ממוני גדול ראה להלן הערתו של הרב עידוא אלבה).

גדר הפסד מרובה

הערת הרב עידוא אלבה

הוזכר לעיל (במאמר דחיית איסורי שבות במקום הפסד ממון) שיש להקל יותר בהפסד מרובה, ואכן באיסורים שונים מצינו הקלות כשיש הפסד מרובה, ויש לברר מה גדרו. והנה אין ספק שהפסד מרובה משתנה מאדם לאדם. ובשו"ת נחלת שבעה (סימן נה) בקש לתת גדרים ברורים יותר לעני ולעשיר, אך במנחת סלת שעל התורת חטאת (כלל לח סימן ב) דחה את דבריו והגיע למסקנה שהכל הוא לפי ראות עיני המורה, העשיר לפי עשרו והעני לפי עונו. ונראה שהכרעת האחרונים כדברי המנחת סלת שכן הסכימו הפתחי תשובה (יר"ד סימן לא, ב) והשדי חמד (מערכת ה סימן ז) ובפאת השדה (מערכת ה סימן ד), וכן בזבחי צדק (סימן לה דיני הפסד מרובה אות א) ובכה"ח (סימן לא דיני הפסד מרובה אות א).

ואולם שינוי מה מצאנו בשו"ת זרע אברהם (ח"ב, חלק י"ד, סימן יג) שכתב שמכל מקום כאשר יש צדדים יותר להקל מקילים גם יותר בגדרי ההפסד המרובה, וכן הסכימו הזבחי צדק (שם אות ב) ובכה"ח (שם אות ב).

שאלה נוספת היא מה הדין במקרה שההפסד נהפך למרובה, רק על ידי הצטרפות של כמה דברים שיש בהם הפסד, האם זה נחשב הפסד מרובה?

והנה בירושלמי (ע"ז פ"ב ה"ט) למדנו: "איזוהי הטריית שאינה טרופה (= תערובת דגים שמתרת באכילה כשנקנית מגוי) כל שהראשים והשדרות שלה קיימים" (= שניכר בהם עדיין שהם בעלי ראש ושדרה של דגים טהורים).

בהמשך הגמרא מביאה מעשה ברבי לעזר בשם רבי חנינא:

"מעשה בספינה אחת של בית רבי שהיו בה יותר משלש מאות חביות, ובדק רבי את כלהון ולא מצא אלא אחת שהראשים והשדרות שלה קיימים והתיר את כלהון ... אין דבר של רבים נאסר".

עולה מכאן שההפסד נחשב למרובה רק בצירוף כל החביות, למרות שבכל חבית כשלעצמה אין הפסד מרובה. וכן כתב לדייק בספר תוספות ירושלים (מובא בדרכי תשובה יר"ד לא, ב) בניגוד למה שכתב רבי עקיבא איגר בתשובותיו (סימן מג) לחלק בין מקרה שבו נאסר מדינא ללא ההפסד המרובה לבין מקרה שנאסר מחמת הספק. וכיוון שרבי עקיבא איגר לא הזכיר ודן בירושלמי נראה שאכן יש לפסוק בזה להקל. וכן מצאנו בתשובות הכתב סופר (יר"ד סימן ה) שכתב שבכל מקרה שנוצר הפסד מרובה יש להקל. ובתשובות בית שלמה (יר"ד קפו) כתב להצדיק את סברת רע"א משום שמצינו שחז"ל קובעים (פסחים כ, ב) ששמן שנטמא נחשב הפסד מועט, ואילו יין נחשב הפסד מרובה. ואם הולכים על פי צירוף המקרים הרי יתכן שבשמן יהיה הפסד מרובה יותר.

ולעניות דעתי יש לדחות את הוכחתו מאחר וקביעת הגמרא מתיחסת למציאות השכיחה והרגילה, שבה שמן הוא הפסד מועט.

ובספר דרכי הוראה (הובא בשדי חמד מערכת ההא אות צ) כתב להוכיח עוד מהירושלמי (תרומות פ"י ה"ה) שאפילו אם כרגע אינו הפסד מרובה אלא שהדבר שכיח הרבה, ובצירוף כל המקרים יהיה הפסד מרובה - גם זה נחשב הפסד מרובה. וכך הכריע בדעת תורה (פתיחה להלכות טריפות אות לח) ובדרכי תשובה (י"ד לא, ב).

שאלה נוספת בה דנו הפוסקים היא באופן ההפוך, מה הדין כאשר הפסד כזה לאדם יחיד נחשב הפסד מרובה, אבל נידון השאלה הוא בהפסד לכל ישראל או לשותפים, באופן שכל אחד מהם מפסיד מעט.

ובשדי חמד (שם בשם תשובת הדרכי הוראה) פשט גם ספק זה להקל על פי מה שמצינו שהתורה מתחשבת בהפסד לכל ישראל (מסכת ר"ה כז, וכן ביומא לט), ולכאורה אפשר לדחות ששם לא הצריכו דווקא הפסד מרובה כדי להקל.

הוכחה נוספת הביא השדי חמד מהגמרא (מנחות עו, ב), שם מוכח שמתחשבים בהפסד גדול אף שהוא הפסד הנגרם רק לכלל ישראל. והנה גם הוכחה זו אפשר לדחות משום שיש לומר ששם דווקא קבעו להתחשב בהפסד כזה אבל אין ללמוד משם למקרים אחרים שבהם סתמו להתיר רק בהפסד מרובה. ובפתחי תשובה (י"ד לא, ב) כתב בפשיטות להחמיר בכהאי גוונא.

ונראה שמאחר ואין לכך הוכחות ברורות להקל נכון להחמיר, ולהקל רק כאשר מדובר בהפסד משמעותי מאד לכלל לפי ראות עיני המורה.

לסיכום:

- א. שיעור הפסד מרובה נקבע לפי המעמד הכלכלי של המפסיד, לפי ראות עיני המורה.
- ב. שאלה שהובאה לפני המורה שיש בה הפסד מרובה לשואל רק כתוצאה מצירוף כמה מקרים, ואפילו אם רק ברור שבעתיד יהיו מקרים כאלה בשכיחות גבוהה - זה נחשב להפסד מרובה.
- ג. כאשר הפסד מסוים לאדם יחיד נחשב להפסד מרובה, אך נידון השאלה הוא כשהיא מתעוררת אצל רבים ולהם ההפסד לכל אחד אינו מרובה - נראה שיש להחמיר, ורק אם ההפסד לציבור הוא משמעותי מאד לפי ראות עיני המורה - יש להקל.